

Ik kan het niet alleen

Jan Bransen

1. Een incoherent mensbeeld

Het hyper-individualistische mensbeeld dat we ons sinds de Verlichting hebben eigengemaakt staat op gespannen voet met het fundamentele besef dat ieder van ons een buitengewoon klein en kwetsbaar deel is van iets dat ontzaglijk veel groter is dan onszelf, zowel in materiële, sociale als existentiële zin. Onze vanzelfsprekende levenstaak – dat ieder van ons het eigen leven op eigen kracht tot een succes moet maken – lijkt niet te realiseren in een wereld die onder crises gebukt gaat: de vluchtelingencrisis, wooncrisis, energiecrisis, coronacrisis, schulden crisis, volksvertegenwoordigingscrisis, ‘fake news’-crisis, klimaatcrisis. In dit artikel¹ betoog ik dat de tegenspraak in ons mensbeeld opgeheven kan worden als we ons realiseren dat de zelforganisatie die cruciaal is voor al wat leeft, in ons geval geen vermogen is van zelfstandige, onafhankelijke individuen, maar van wederzijds afhankelijke, samenwerkende metgezellen. Van doorslaggevende betekenis daarvoor is het besef dat wij een talige diersoort zijn. Dat betekent dat wij een stem hebben, een stem die onze eigen stem is, maar die niettemin toch alleen een stem kan zijn als hij door anderen gehoord en erkend wordt. De omwenteling die dit besef met zich meebrengt, heeft een optimistische bijklank: we kunnen het niet alleen, maar we *hoeven* het ook niet alleen. Als we ons realiseren dat onze zelforganisatie een gezamenlijk project is, lost dat niet alleen de tegenspraak in ons mensbeeld op, maar moedigt dit ons ook aan om *samen* iets van die zelforganisatie te maken.

1 Deze tekst is een ingekorte vertaling van een hoofdstuk dat onlangs is verschenen in B. Zwaneveld & E. Sengers (ed.) *Ability to Act. Ode to the Seekers*. Boekengilde, 2021.

2. Zelforganisatie

Metabolisme ligt ten grondslag aan *the circle of life*. De levenloze chemie die zich bijvoorbeeld afspeelt als je een suikerklontje in een glas water gooit, verschilt fundamenteel van de stofwisseling die kenmerkend is voor levende organismen, voor organismen die aan *zelforganisatie* doen. (Maturana & Varela 1980)

Wat houdt dat proces van zelforganisatie in? Een steen behoudt zijn identiteit op een statische manier; een organisme doet dat echter op een dynamische manier, door middel van stofwisseling, door het opnemen en afscheiden van stoffen. Een organisme verandert daardoor de hele tijd van samenstelling maar juist dat is precies zijn manier om zichzelf te blijven, om zijn identiteit te behouden. Een organisme heeft een grens – een celwand, of een huid. Die grens is poreus. Er kan stof doorheen, in en uit. Een organisme heeft een binnen- en een buitenkant en zijn grens markeert precies het verschil tussen de omgeving en het integrale geheel dat het organisme vormt.

Autopoiesis is een eigenschap van organismen, is de zelforganisatie die maakt dat ze ondanks het grensverkeer één geheel blijven. Organismen hebben een interne structuur die zichzelf behoudt, een structuur die zijn eigen heelheid, zijn eigen integriteit, organiseert. Anders dan bij een steen of een suikerklontje kan er niet zomaar een stukje van een organisme afgebroken worden. Een breuk of een beschadiging moet hersteld worden, en kan vaak ook hersteld worden. Dat is de *autopoiesis*. Een organisme zal zich inspannen om zijn heelheid te behouden. Hij geeft om die heelheid. Zijn integriteit doet er voor hem toe, die is zinvol. Daar moeten we niet te snel magisch over doen, maar de doelgerichtheid waarvan in dit soort beschrijvingen sprake is, lijkt een kenmerk van een *autopoietisch* organisme, omdat zulke organismen relaties onderhouden met hun omgeving. Interacties met de omgeving die de integriteit van het organisme ondersteunen worden opgezocht en interacties die het voortbestaan van het organisme bedreigen worden vermeden. Zie het favoriete voorbeeld van Varela: bacteriën die in de richting van een hogere suikerconcentratie bewegen. (Varela 1997) *Autopoietische* organismen laten in de hun typerende interacties met hun omgeving aanpassingsvermogen, adaptiviteit, zien.

Dat brengt drie fascinerende eigenschappen met zich mee. Organismen hebben ten eerste een geëngageerd perspectief op hun omgeving. Hun zelforganisatie brengt met zich mee dat wat er in hun omgeving gebeurt altijd betekenis voor hen heeft – positief of negatief. Dat kan zo simpel zijn als een bacterie die liever meer dan minder sucrose om zich heen heeft, maar ook zo complex als een lezer van deze tekst die het nu allemaal een beetje teveel wordt, die dit nummer van

Filosofie & Praktijk dichtslaat en zijn ogen sluit omdat hij zelf even goed wil nadenken.

Ten tweede zijn organismen actief. Ze organiseren hun zelforganisatie. Ze reguleren hun interactie met de omgeving. Ze beschikken over het vermogen om prikkels uit de omgeving op te vangen en die systematisch te koppelen aan passende reacties, om zo te bewerkstelligen dat hun integrale voortbestaan behartigd wordt. We zien dit in de simpele eencelligen die het verschil registreren tussen lagere en hogere suikerconcentraties en die hun trilhaartjes zo kunnen coördineren dat ze in de juiste richting bewegen.

En ten derde bestaan organismen in de tijd. Ze hebben een temporeel bestaan, registreren prikkels waarop ze adequaat reageren, in continue dynamische cycli. Dat geeft ze een vroeger en een later, een verleden en een toekomst, een favoriet ritme van spanning en bevrediging, zoals Di Paolo dat zo mooi noemt. (Di Paolo 2005)

Er is sprake van een intrigerende continuïteit tussen de *autopoiesis* van eencelligen en de zelforganisatie van onze complexe samenleving die ogenschijnlijk op een catastrofe afstevent. Wat komt er kijken bij dynamisch zelfbehoud? Wat blijft er en wat verandert er? Hoe kunnen we inzicht-gevend nadenken over onze identiteit, over ons integrale voortbestaan? Als mens, als exemplaar van *Homo sapiens*, maar ook als mensheid, als de soort die zijn omgeving in het Antropoceen lijkt te vernietigen en eigenlijk geen aanspraak lijkt te kunnen maken op de wijsheid die hij zichzelf in naam toegeschreven heeft. De vijf genoemde fundamentele begrippen – *autopoiesis*, adaptiviteit, engagement, activiteit, temporaliteit – maken een analyse mogelijk van wat er bij dynamisch zelfbehoud komt kijken. Ik meen dat dat belangrijk is voor ons, in deze verwarrende tijd. Vandaar dat ik deze tekst schrijf. Dat er een tekst komt kijken bij dynamisch zelfbehoud, is niet voor niets. Wij zijn immers een geletterde diersoort. Dat brengt het risico met zich mee dat deze tekst een ongemakkelijke hoofdrol zal gaan spelen, het risico dat het bij een tekst zal blijven, een lange serie letters, een artikel in een tijdschrift dat op een stapel belandt, de stapel waaraan niemand toekomt en die daardoor niets verandert. Waardoor helaas alles verandert en het leven op aarde zal desintegreren, als een suikerklontje in een glas water.

3. Een stem hebben

De mens is een talig dier. (Cassirer 1923; Gibson & Ingold 1993; Deacon 1997; Kenneally 2008) Meer dan wat ook heeft dat het grote verschil betekend waar-

door we uiteindelijk in het Antropoceen zijn beland, waarin wij het leven op aarde domineren, zoveel dode materie hebben geproduceerd dat dat inmiddels meer weegt dan de totale biomassa op onze planeet (Elhacham et.al. 2020) en dat we ons zorgen moeten maken over de toekomst van al het leven op aarde omdat het huis dat wij van de aarde hebben gemaakt binnen afzienbare tijd een onbewoonbaar verklaard krot belooft te worden. En het had zo mooi kunnen zijn! Ons taalvermogen heeft namelijk ook de deur geopend naar begrip, naar wederzijds begrip, waardoor samenwerking mogelijk wordt op een manier die geen machtsuitoefening impliceert, die geen kwestie van duwen, trekken, dreigen en manipuleren is, maar van toestemming, afstemming en instemming. Let op de stam van die drie laatste woorden – stem – en je zult kunnen begrijpen waarom ik het over onze stem wil hebben, de mijne en de jouwe. Onze stem. Taal maakt een enorm verschil, omdat taal een radicaal andere vorm van interactie mogelijk maakt. Symbolische interactie draait niet om stofwisseling maar om woordenwisseling of gedachtewisseling. Wat hetzelfde blijft is dat er iets in gaat en iets uit komt. De grens blijft poreus en de adaptieve *autopoiesis* blijft kenmerkend, maar mensen die woorden of gedachten uitwisselen zijn op een andere wijze bezig met zelfregulatie. Toch is er juist ook in een gedachtewisseling letterlijk sprake van *autopoiesis*.

Ik zal drie denkstappen zetten om dit te verduidelijken. De eerste stap is in te zien dat de identiteit van de betekenis van een symbool van een andere orde is dan de identiteit van de materialiteit van dat symbool. Denk bijvoorbeeld aan een schaakzet, c5. Ik kan jou die code doorgeven, zoals in het correspondentieschaak. Maar ik kan ook een zwarte stukje hout twee vakken verplaatsen, of een mooie gemarmerde pion, of zelfs een knoop, want dat kan ook, als we een pion tekort hebben en met een bruine knoop op c7 begonnen zijn. Ook kan het met een muisbeweging op een scherm. De fysieke variatie is eindeloos, maar gegeven de context is de betekenis duidelijk: het is een Siciliaanse openingszet. In de cognitiefilosofie wordt dit meervoudige realiseerbaarheid genoemd. (Bickle 2020) Dat wat hetzelfde blijft, die openingszet, mijn *output* tijdens een potje schaak, is de betekenis van mijn zet die effect heeft op jouw mogelijkheden als mijn tegenspeler. Die *output* is jouw *input* en ook dat kan op allerlei manieren gerealiseerd worden. Het interessante aan een symbolische interactie is dat de materiële uitwisseling irrelevant is. Het gaat om de betekenis, om de strekking van, in dit geval, mijn openingszet.

De tweede stap is te beseffen dat er iets bijzonders gebeurt op het moment dat we de betekenis van een uitwisseling kunnen onderscheiden van haar materialiteit. Dat onderscheid heeft twee implicaties. Enerzijds zullen we beseffen dat iedere uitwisseling – iedere stofwisseling waarbij een organisme betrokken is – zowel materialiteit als betekenis heeft. Maar dat impliceert anderzijds ook dat

het denkbaar wordt dat het niet om de materiële stofwisseling zelf gaat, maar om de betekenis daarvan voor de *autopoiesis* van het organisme. Als dat tot je doordringt kun je beseffen dat die meervoudige realiseerbaarheid voor organismen een nieuwe wereld opent, een wereld van *mogelijkheden*. Bacteriën kunnen zich vergissen omdat ze de pipet niet zien hangen waaruit zeer binnenkort pure fructose zal gaan druppelen op de plek waar de suikerconcentratie het laagst is, maar zij kunnen zich dat niet realiseren zolang zij het verschil niet kunnen maken tussen de materialiteit en de betekenis van hun input. Maar jij kunt dat wel. Jij kunt wellicht beter met c3 reageren dan met Pf3. Het scheidbaar maken van de materialiteit en de betekenis van de uitwisseling, creëert voor organismen de mogelijkheid om op de betekenis te focussen en om de specifieke materiële realisatie als bijkomstig of optioneel te beschouwen. Dat is de grote meerwaarde van ons taalvermogen, dat het ons de wereld van mogelijkheden heeft binnengeloodst. Als ik mijn honger wil stillen, bijvoorbeeld, dan kan dat met een BigMac maar ook met een spruitentaartje met kastanjes en dadels. De betekenis van dit soort opties is van een heel andere orde dan hun kale bijdrage aan mijn stofwisseling.

Vandaar de derde stap: adaptieve zelforganisatie draait om een ‘zelf’ dat bestaat in het domein van betekenissen. Het gaat om een integraal geheel dat van een andere orde is dan de puur materiële eenheid die je op enig moment zou kunnen aanwijzen als dit of dat organisme. Dit is een gecompliceerde kwestie die voor hedendaagse westerlingen moeilijk helder te denken is, omdat onze taal zo diepgaand gevormd is langs dualistische cartesische en christelijke lijnen. Dat heeft een ontologie met zich meegebracht waarin het niet gemakkelijk is om coherent, informatief en betekenisvol te spreken over wat Merleau-Ponty ons *corps sujet* noemt, het lichaam als subject. (Merleau-Ponty 1945)

In wat volgt probeer ik deze problematiek te ontlopen (veel meer dan dat is het niet) door in deze derde stap de aandacht te vestigen op onze stem. Mensen hebben een stem en het is evident dat mijn stem – de stem waarvan ik wil dat die gehoord wordt en waarmee ik uitdrukking geef aan dat wat er voor mij toe doet – van een andere orde is dan mijn strottenhoofd, mijn stembanden en de klanken die ik daarmee weet voort te brengen. Wat is een stem? Wat maakt mijn stem de mijne? Dat zijn zinvolle vragen en het is duidelijk dat we bij de beantwoording van die vragen niets hebben aan de oude begrippen ‘lichaam’, ‘geest’ en ‘ziel’. Mijn stem is geen ding, geen onderdeel van mijn lichaam zoals mijn hand of mijn maag. Maar dat betekent natuurlijk niet dat mijn stem een immateriële zaak is, een onderdeel van mijn geest of mijn ziel. De vraag *wat* een stem *is*, schuif ik graag opzij. Zij leidt ons op een irrelevante manier af van de kern van de zaak. Liever stel ik de vraag wat het wil zeggen dat mijn adaptieve zelforganisatie als mens draait om het creëren en in stand houden van *mijn stem*. Wat maakt die

stem *mijn* stem? Als die stem zich laat gelden dan is dat in het rijk van de betekenissen. Die stem zegt iets, die doet ertoe, die geeft uiting aan wat voor mij betekenisvol is. Je kunt mij opsluiten, martelen, geweld aandoen. Vreselijk. Maar ook zonder dat fysieke geweld kun je mij vernietigen door mij niet te horen, door mijn stem te negeren, door mij monddood te maken. Dat inzicht probeer ik recht te doen, door de adaptieve zelforganisatie van mensen op te vatten als een zorg voor de identiteit en het integrale voortbestaan van hun stem.

Aandacht voor de stem werpt een ander, verhelderend licht op menselijk gedrag. Gedrag wordt vaak geconceptualiseerd als een meer of minder intelligente koppeling van een handeling aan een waarneming. Gedrag is *output* van een organisme dat adequaat reageert op *input*. Bacteriën overleven gemakkelijker in hogere suikerconcentraties. Jij probeert met Pf3 zo goed mogelijk te reageren op mijn c5. Het ligt voor de hand om zulke koppelingen te beschouwen als interne aangelegenheden, als verbanden die binnen in het organisme gerealiseerd worden. Het kunnen patronen zijn, kenmerken van de interne structuur van het organisme, of specifieke, eenmalige reacties van het organisme op een binnenkomende prikkel. Het gedrag is *van* het organisme, zo kunnen we dan denken, omdat het organisme de koppeling tot stand brengt. Soms ligt dat niet zo simpel. Denk bijvoorbeeld aan het imitatiegedrag van een ouder die haar kind een fruithapje geeft en daarbij haast gedwongen ook zelf hapbewegingen maakt. Doet zij dat zelf, of heeft de evolutie voor deze fascinerende synchroniciteit gezorgd? Van wie is dat gedrag?

Die vraag lijkt ineens een heel ander antwoord nodig te hebben als we niet naar het lichamelijk manipuleren van objecten in de omgeving kijken, maar naar ons communicatieve gedrag dat door onze stem mogelijk wordt gemaakt. Dat gedrag is van een radicaal andere orde dan de standaard stimulus-response koppeling. Iets zeggen, geluid voortbrengen in respons op een waargenomen prikkel is echt de helft nog maar van wat een stem kan doen. De andere helft komt van buiten. Je kunt niets *alleen* met jouw stem. Die stem moet namelijk gehoord worden om een stem te zijn. Door een ander. En daar is een gemeenschappelijke taal voor nodig – een taal die niet van jou of van mij is, maar van ons samen. Het hebben van een stem is daardoor fundamenteel een sociale prestatie. Maar als dat zo is, hoe kan een organisme dan zelf een eigen stem hebben? Hoe kunnen mensen, exemplaren van de talige diersoort die we zijn, aan adaptieve *autopoiesis* doen, aan zelforganisatie? Dát het kan, weten wij. We hebben immers allemaal onze eigen stem. Ieder van ons heeft iets te zeggen, op onze eigen manier. Ons door de Verlichting gevoede begrippenkader vertroebelt echter het denken over wat onze stem nu precies onze *eigen* stem maakt.

4. Verlichting, verblinding, verbinding

De Verlichting was een emancipatoire beweging met op het eerste gezicht een terechte bevrijdingsideologie. Ieder van ons is in het bezit van de rede en daardoor hoeft niemand geknecht te worden door hetzij de willekeur van de politieke macht, hetzij de bijgelovigheid van de religieuze macht. Kant moedigde iedereen aan zelf te durven denken en alleen dat te accepteren wat op basis van de eigen rede als correct beoordeeld kan worden. (Kant 1784) Het beeld van de redelijke en onafhankelijke persoon die op eigen oordeelskracht vertrouwt en bouwt, is een beeld dat ogenschijnlijk goed resoneert met het idee van de adaptieve *autopoiesis*. Het is een beeld dat ons al tweehonderd jaar met de paplepel wordt ingegoten en dat we zijn gaan associëren met de volwassenheid, de toestand die we bereiken als we onze opvoeding en ons onderwijs goed hebben doorlopen. Volwassenen *zijn* iemand, zij hebben zelfstandigheid verworven. Zij zijn in staat tot adaptieve zelforganisatie. Daarom mogen zij in een democratie ook stemmen. Zij hebben immers hun eigen stem.

Er ligt een interessant gebrek aan inzicht in de rol van onze taal ten grondslag aan dit moderne denken. (Hacking 1975) Grote moderne denkers als Descartes en Kant zijn taalvirtuozen, maar hoe zij aan de taal zijn gekomen die hun denken draagt... daar hebben ze het niet over. Sterker nog, ze realiseren zich niet eens dat dat bevraagd kan worden. De gedachte dat het denken zich bedient van taal en dat die taal een natuurlijke taal is die wij hebben verworven in onze vroege kinderjaren, is een gedachte die pas laat in de negentiende eeuw is ontstaan en pas in de twintigste eeuw vaste voet aan de grond heeft gekregen. Het is een gedachte die een enorme impact heeft gehad op ons denken en op ons zelfbegrip. (Rorty 1967)

Deze wending naar de taal heeft langs diverse kanalen geleid tot een primaat voor de pragmatiek. (Dewey 1925, Heidegger 1927, Wittgenstein 1953, Brandom 1994) Onze taal is de alledaagse taal. Betekenis schuilt in gebruik, in expressie, articulatie en communicatie, in wat we met onze medemensen doen door onze stem te gebruiken. Hoewel deze wending naar de taal en daarmee naar de sociale praktijk van symbolische interactie al vroeg in de twintigste eeuw heeft plaatsgevonden, wordt ons denken over cognitie en rationaliteit nog steeds gedomineerd door het zelfstandige, volwassen subject. Cognitie, zo denken wij misschien nog steeds, is een functie van het individuele oordeelsvermogen van een op zichzelf staand persoon.

Fascinerend genoeg zijn we in dit beeld van het zelfstandige, volwassen subject in feite blind voor de verbinding, voor het wederzijdse, gedeelde begrip dat de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarde is voor het überhaupt hebben van een stem. Want een stem is pas een stem als hij gehoord wordt. Hoor de echo van de

beruchte vraag die al sinds de zeventiende eeuw wordt gesteld: maakt een boom geluid als die boom ergens in een bos omvalt en er nergens een organisme is dat over een auditief zintuig beschikt? De bewering over de stem reikt verder en grijpt dieper in onze wederzijdse verbondenheid in. Hoewel het niet correct is om te stellen dat geluid slechts in het oor van de toehoorder bestaat, heeft geluid dat oor wel nodig om geluid te zijn. Voor een stem geldt een sterkere afhankelijkheid. Een stem articuleert betekenis. Een betekenisvolle boodschap verschilt van geluid omdat zij fundamenteel ontologisch afhankelijk is van de toehoorder die haar verstaat, of meent, hoopt, probeert te verstaan. De stem van een organisme is voor zijn naakte bestaan – om überhaupt als stem te kunnen bestaan – afhankelijk van de erkenning van die stem *als een stem* door een ander organisme. En dat betekent dat de *autopoiesis* van een talig organisme een prestatie is van het collectief waar dit organisme een onderdeel van is.

Dit zet het traditionele beeld van de mens als een onafhankelijk individu fundamenteel op zijn kop. Deze omkering werd al verdedigd door George Herbert Mead, de geestelijk vader van het symbolisch interactionisme. In *Mind, Self and Society* betoogt Mead dat de sociale dimensie aan de psychologische vooraf gaat. (Mead 1934) Eerst zijn we sociale wezens, medemensen, onderdelen van een coöperatieve gemeenschap, om daarna pas individuen te worden, personen met een eigen zelf, een eigen geest, een eigen stem. Die opeenvolging is niet strikt serieel. Socialiseren en individueren zijn grotendeels overlappende processen, maar het primaat ligt steeds bij de relatie, bij de verbinding. Het realiseren van wederzijds begrip komt eerst, steeds opnieuw. Pas daarna, in reactie, komt de tegenbeweging, het maken van verschil, het onderscheiden van zichzelf, het vestigen en bevestigen van de grens tussen binnen en buiten, tussen mij en de ander, en daarmee de zorg voor zichzelf.

Adaptieve *autopoiesis* is voor menselijke organismen niet alleen een proces waarin koppelingen worden gelegd tussen input en output, maar vooral ook een proces waarin koppelingen worden verbroken. Voor mensen met een stem is adaptieve zelforganisatie een ontwikkelingsproces waarin ondoordachte gewoonten worden bevraagd, waarin een integraal geheel wordt gecreëerd door onderscheid te maken tussen impulsen en neigingen die er wél bij horen en die er níet bij horen. Onze stem komt, om het zo te zeggen, niet zozeer tot zijn recht als we impulsief genieten van onze vrijheid van meningsuiting, maar meer als we erkend worden in onze verantwoordelijkheid voor meningsvorming. Het gaat niet om wat we eruit floepen, maar om de meningen die we voor onze rekening willen nemen, die we ons kunnen toe-eigenen, waar we voor durven staan, op aangesproken mogen worden.

Vergelijk het met de puber die zich op een goede dag realiseert dat de stem van zijn ouders tot nu toe doorslaggevend is geweest, dat hij in feite door anderen

werd geleefd en dat het er nu op aan komt zichzelf verstaanbaar te maken. Hij zal moeten ontdekken wat niet normaal is hoewel het normaal leek omdat hij het van huis uit gewend is. En hij zal moeten leren uitspreken wat voor hem daadwerkelijk de moeite waard is. Het is een schema dat iedereen kent. Verbinding, verblinding, verlichting. We krijgen onze eigen stem niet cadeau. We moeten, om het met Arendt te zeggen, nog een keer – opnieuw, maar nu *sociaal* – geboren worden om gestalte te geven aan de menselijke variant van adaptieve zelforganisatie. (Arendt 1958)

5. Mijn eigen stem dankzij onze taalgemeenschap

Te betogen dat menselijke *autopoiesis* draait om het hebben van een eigen stem helpt om drie dwaalwegen te voorkomen die voor de hand liggen als we nadenken over onze identiteit, ons ‘zelf’. De eerste dwaalweg betreft de associatie van identiteit met onveranderlijkheid, alsof zelforganisatie een kwestie zou zijn van het stabiel en onveranderlijk houden van dat wat de identiteit van ons ‘zelf’ uitmaakt. Levende organismen, zo zagen we in paragraaf 2, staan echter nooit stil, zijn altijd in interactie met hun omgeving. Levende organismen zijn geen stenen; hun identiteit is niet statisch. Aandacht voor iemands stem voorkomt die eerste dwaalweg. Een stem is immers buitengewoon dynamisch, ultiem vluchtig, door en door temporeel. De identiteit van een stem zullen we niet gauw in zijn stabiele, onveranderlijke stilstand zoeken.

De tweede dwaalweg betreft de associatie van een organisme met een ding. Reïficatie – processen beschouwen alsof het dingen zijn – ligt voor de hand als we over identiteit nadenken. (Honneth 2008) Dingen hebben namelijk gemakkelijk denkbare grenzen die in ruimtelijke zin eenvoudig aan te wijzen zijn. Dat past bij het oude substantie-denken, om een organisme als een ding te beschouwen, waardoor het voor de hand lijkt te liggen om de identiteit van een organisme te begrijpen in termen van waar zich de huid bevindt. Dat heeft ons denken over onszelf – over ons ‘zelf’ – altijd bemoeilijkt, getuige het lichaam-geestprobleem waarmee dit denken ons heeft opgezaagd. Reïficatie heeft echter geen zin, zo zagen we in paragraaf 3, als we het over een stem hebben. Een stem heeft geen huid, geen ruimtelijke grens. Een stem is geen ding maar een proces, zoals, in feite, ook voor organismen geldt. Als we het over een stem hebben, is het duidelijk dat het onderscheid tussen de ene en de andere stem niet dingmatig van karakter is, maar een kwestie van integriteit op betekenisniveau.

De derde dwaalweg betreft de associatie van zelforganisatie met onafhankelijkheid. Ook dat is een voor de hand liggende associatie, al was het maar omdat

zelforganisatie zelfstandigheid lijkt te impliceren en we dat dankzij het dominante moderne individualisme onnadenkend beschouwen als een kwestie van volstrekt isoleerbare onafhankelijkheid. Maar een stem kan in die zin nooit onafhankelijk zijn, zoals we in paragraaf 4 gezien hebben, omdat een stem gehoord moet worden om überhaupt een stem te kunnen zijn. De zelforganisatie van een stem is geen kwestie van een op zichzelf staande, soevereine constructie, maar is een relationele kwestie van afgrenzing, van een betekenisvolle en dynamische positionering tussen de stemmen van andere leden van dezelfde taalgemeenschap.

Tot welke conclusies over de menselijke variant van adaptieve zelforganisatie leidt deze focus op onze stem als we er in slagen deze drie dwaalwegen te vermijden? Ik zie vijf even interessante als verrassende consequenties.

(1) Cruciaal voor het hebben van een stem is het vermogen en de intentie van anderen om te luisteren. Dat begint eigenlijk al heel vroeg in het leven van mensen, als ze nog maar baby's zijn en merken dat hun ouders reageren op hun stemgeluid. In die vroege interactie beginnen zich betekenissen te realiseren, gedeeld begrip. Ouders horen bijvoorbeeld doorgaans al gauw het verschil tussen huilen om aandacht, van pijn, vanwege honger, uit verlatenheid. En baby's merken het verschil ook, en dat gaat al snel ver voorbij hun eigen gehuil, omdat hun ouders taalvaardig zijn waardoor de baby – vaak al vóór zijn geboorte – ondergedompeld wordt in zijn moedertaal. Ons bestaan als lid van onze taalgemeenschap begint met luisteren, met het oppikken van de woorden die ons begrip dragen, de woorden die ons op termijn een stem zullen geven.

(2) De grens tussen mijn stem en die van een ander is net als de huid of de celwand van een organisme poreus. Betekenissen golven in en uit. De gespreksruimte waarin mijn stem onderscheiden kan worden van jouw stem is daardoor zelf nadrukkelijk een grensgebied, een onbestemd tijdruimtelijk domein waarin mensen elkaar ontmoeten. Natuurlijk staan er in die conversatieruimte allerlei schotten, meer of minder impliciete verwachtingen, privileges, bevoegdheden en verplichtingen. Denk aan stilzwijgende regels dat kinderen hun mond moeten houden als volwassenen met elkaar praten, of dat de dokter met meer autoriteit over jouw ziekteverschijnselen spreekt dan een verpleegkundige, of dat de bakker in zijn winkel jou wel de beurt mag geven, maar jij als klant jezelf niet. Ondanks die regels tref je in onze gespreksruimte geen harde, vaste grenzen tussen onze stemmen aan. Wat er daarentegen gebeurt is dat onze stemmen hun eigenheid krijgen dankzij en in het verbond, in de ontmoeting, in de afstemming en de instemming, in het wederzijdse begrip. Mijn stem is in de meest letterlijke zin van het woord niet alleen door mijzelf te realiseren, maar is een gedeelde, collectieve prestatie, een verdienste van onze ontmoeting, iets dat gebeurt doordat

wij elkaar verstaan, doordat wij elkaar, zoals Badiou dat noemt, de waarheid verklaren. (Badiou 2012) Dat geldt daardoor op hetzelfde moment ook voor jouw stem. Stemmen komen niet in enkelvoud voor.

(3) Adaptieve zelforganisatie impliceert zelfzorg. Die zelfzorg hoeft niet al te expliciet en intentioneel opgevat en uitgevoerd te worden. De bacteriën van Varela die in de richting van de hogere glucoseconcentratie bewegen doen aan zelfzorg. Hoe doet een stem dat? Niet door harder te roepen. Voor een stem is zelfzorg een kwestie van beter leren luisteren, van horen wat de strekking is van de eigen uitingen, en hoewel dat een kwestie kan zijn van een innerlijk gesprek is dat veel vaker vooral een kwestie van te leren verstaan hoe anderen jouw woorden interpreteren. Dat kan een flinke uitdaging zijn. Denk bijvoorbeeld aan hoe je uiting leert geven aan jouw stemming. Zo herinner ik me uit mijn jeugd dagen dat ik opstond met het gevoel van een donkere wolk die over de dag hing en heel nadrukkelijk herinner ik me één zo'n dag. Ik kwam vroeg thuis uit school, mocht een uur eerder naar huis omdat ik naar de tandarts moest voor een controle, maar hoorde thuis van mijn moeder dat de tandarts had gebeld en dat de afspraak was verzet. Het wat zware, sombere gemoed dat mij de hele dag had bedrukt, verdween ogenblikkelijk. En pas toen drong tot me door wat daarna nooit meer hetzelfde gevoel is geweest. Ik had er de woorden voor gevonden, woorden die ik ook zelf verstond. De mistroostige stemming kende ik voortaan als het vanmiddag-moet-ik-naar-de-tandarts-gevoel. De kans is overigens behoorlijk groot dat lezers die veel jonger zijn dan ik, mij op dit punt niet zullen begrijpen. Zij hebben bijna nooit gaatjes en zullen doorgaans niet op tienjarige leeftijd alleen door de stad hoeven fietsen op weg naar een monsterlijke tandarts. Maar ook zij zullen soms zoeken naar de juiste woorden om vergelijkbare onbestemde gevoelens te uiten. Laten we hopen dat er voor hen dan goede verstaanders zullen zijn.

(4) Er zit een buitengewoon interessante implicatie aan de nadruk op luisteren en de rol die dat vermogen speelt in het hebben en koesteren van een eigen stem. Deze implicatie is een variant van Sartre's *néant*, van het gegeven dat ons bewustzijn zich altijd onmiddellijk ook bewust is van zichzelf als bewustzijn, niet als een ding, niet als bewustzijnsinhoud. (Sartre 1943) Ons bewustzijn is zelf eigenlijk 'niets', aldus Sartre. Het is een 'nietende presentie' tegenover iets anders, iets dat het zelf niet is. Met betrekking tot onze stem zou je daarom kunnen zeggen dat onze stem niet letterlijk *over zichzelf* gaat, maar juist een stem is doordat hij over iets anders gaat, iets dat de moeite waard is om uitgesproken te worden, iets dat ertoe doet, iets dat een stem verdient. Het hebben van een stem wordt dan vooral ook een kwestie van het geven van een stem aan dat wat nog ongehoord blijft, de eigen intieme ervaring, maar ook het marginale, het buitengeslotene, dat wat niet al talig is, maar het verdient om opgemerkt en gehoord te worden. Deze implicatie doemt geregeld op onder verdedigers van duurzaamheid en van

ecologisch bewustzijn, mensen die zich inspannen om de natuur een stem te geven, de bedreigde diersoorten, de regenwouden in het Amazonegebied, Gaia, Moeder Aarde. Het punt is fundamenteel relationeel. Onze stem is een talige reactie op wat als verstaanbare *affordances* in een omgeving besloten ligt. (Heras-Escribano 2019) Greta Thunbergs stem, om het met een voorbeeld concreet te maken, laat op haar meest authentieke wijze van zich horen door de bedreigde natuur aan het woord te laten, door die natuur haar stem te geven. Greta's stem wordt zo de spreekbuis van die natuur, maar juist daardoor wordt hij ook *haar* stem. Zij heeft een stem – *haar* stem – doordat zij zo precies en nauwkeurig heeft weten te luisteren naar wat haar omgeving te vertellen heeft. De sociale interactie blijft daarbij natuurlijk tevens cruciaal: Greta heeft alleen een stem als wij haar verstaan, als wij horen wat zij te zeggen heeft.

(5) Deze observatie kan helpen om een laatste consequentie duidelijk te maken. De identiteit van een stem, dat wat hem één en eigen maakt, is niet zozeer een kwestie van uniciteit, maar een kwestie van integriteit. Het gaat er niet om dat ik een stem heb die uniek is, die laat horen wat nog niemand ooit hoorbaar heeft kunnen maken. Het is niet het volstrekt unieke geluid dat mijn stem tot de mijne maakt. De afgrenzing van mijn stem van die van de mij omringende stemmen – dat wat gebeurt in de gespreksruimte – is een kwestie van integratie, van het tot een *samenhangend* geheel maken van wat ik te zeggen heb. Denk aan het gezegde dat je niet van mensen op aan kunt die met dubbele tong spreken. De integratie van ons verhaal, van waar wij voor staan en voor willen gaan, die beoogde, nagestreefde eenheid maakt dat ik een stem heb, één stem heb. (Frankfurt 2006; Korsgaard 2009) Dat kan een flinke uitdaging zijn, wellicht een levenslange uitdaging. En juist op dit punt is het relevant om te herinneren aan de titel van dit artikel: *Ik kan het niet alleen*. Gelukkig *hoef* ik het ook niet alleen. Het is altijd in gesprek met anderen, in conversatie, dat ik mijn stem vorm, dat ik hem al dan niet herken in de reacties van anderen op wat ik zeg. Mijn stem is altijd een co-creatie, een zich in de tijd ontvouwend geheel, het resultaat van een voortdurende zoektocht naar de juiste woorden, aangemoedigd, maar soms ook afgeschrikt, door de antwoorden die ik geef als anderen mij vragen waarom ik zeg wat ik zeg. (Bransen 2016; Bransen 2017)

6. De “conversation of mankind”

We hebben het eigenlijk altijd al geweten. En als we Ubuntu mogen geloven, zijn ze het in Afrika nooit vergeten: ik ben omdat wij zijn. (Mkhize 2008; Metz 2015) De vergaande arbeidsdeling en de vrijstelling van geleerden in het Europa van de laatste eeuwen heeft misschien wel bijgedragen aan de vergissing van Linnaeus,

Newton, Hume, Kant, Darwin, Nietzsche, Freud, Einstein en vele, vele anderen om te denken dat de mens als een *Homo sapiens* getypeerd kan worden, als een volstrekt onafhankelijke, rationele geleerde, die – alleen in zijn studeerkamer – over het hoofd heeft kunnen zien hoe belangrijk al die anderen waren die hem hebben verzorgd, gesteund, erkend en bekrachtigd, en die – te lang zwijgzaam op de achtergrond – steeds zijn fundamentele behoeften hebben verstaan.

Dat is waar ik in dit artikel mijn stem aan heb proberen te geven, aan een pleidooi om elkaar te verstaan, om te beseffen dat we elkaar nodig hebben, dat we het niet alleen kunnen, nooit alleen gekund hebben, maar dus ook nooit alleen hebben hoeven doen. Wij zijn wat we zijn dankzij onze sociale en natuurlijke omgeving. Onze zelforganisatie is op de eerste plaats een kwestie van stofwisseling, van opgenomen zijn in de *circle of life*. Dat brengt een diepe afhankelijkheid en kwetsbaarheid met zich mee – maar dus ook een brede verantwoordelijkheid: onze zelfzorg impliceert een zorg voor onze omgeving. Als stem is onze zelforganisatie een kwestie van gedachtewisseling, van woordenwisseling, van samenwerking, van toestemming, afstemming en instemming, van inspanning om elkaar te verstaan. Ook dat brengt een diepe afhankelijkheid en kwetsbaarheid met zich mee – maar dus ook hier een brede verantwoordelijkheid. Zelfzorg voor onze stem impliceert deelname aan de *conversation of mankind*, open, luisterend, en geëngageerd, bereid om te leren. Van elkaar. En met elkaar. Ons leven lang.

Hoe krijgen we dat voor elkaar? Niet, natuurlijk, door het schrijven van een artikel in *Filosofie & Praktijk*; althans niet *alleen* door het schrijven van dit artikel. Een artikel moet immers ook gelezen worden, en in het licht van de enorme hoeveelheid publicaties loopt een tijdschrift altijd het risico dat het ongelezen ergens onderin een stapel blijft liggen. Beter is het als schrijver en lezer elkaar ontmoeten zodat hun stem de kans niet krijgt om te verstommen in dode letters. De *conversation of mankind* speelt zich uiteindelijk niet op papier af en ook niet in de ivoren torens op een universitaire campus. Het is opnieuw tijd voor een sociaal arrangement waarin de grenzen worden geslecht tussen schrift en stem, tussen woorden en daden, tussen kennis en waarden, tussen houdingen en handelingen, en tussen wetenschappers, docenten, studenten, kunstenaars, ambtenaren, ondernemers en burgers.

Er zijn voorbeelden. In de salons in het Parijs van de Franse Verlichting werd de *conversation of mankind* op radicaal nieuwe manier gevoerd. Voorbij de willekeur van de politieke macht en voorbij de goedgelovigheid van de religieuze macht kwamen burgers in deze salons bijeen. Filosofen, wetenschappers, ondernemers, kunstenaars, *connaisseurs*, en schrijvers – *hommes de lettres* én *hommes du monde*. (Lilti 2014) Er werd cultuur gemaakt, kennis gedeeld, politiek bedreven

en samen geleefd en dat alles dooreen, gedragen door een grote visie op een nieuwe wereld die in het verschietslag en op het punt stond gerealiseerd te worden.

Een tweede voorbeeld vinden we in het Wenen van tussen de twee wereldoorlogen. Schrödinger, Fleck, Benjamin en anderen werkten aan het populariseren van de wetenschap en dat betekende voor hen niet zozeer dat ze als wetenschappers in eenvoudige taal het publiek moesten onderwijzen, maar dat zij zich moesten laten inspireren en oriënteren door wat er onder leken, onder mensen, leefde. (Coen 2021) De *conversation of mankind* moest maatschappelijk gevoerd worden, en mensen in beweging brengen. De stem van de wetenschap was alleen maar een stem als hij door leken werd verstaan, zoals ook de stem van het volk alleen een stem was als hij werd verstaan door hen die hun leven wijdden aan het kritisch reflectief leren articuleren van wat gezegd *en gedaan* moest worden.

Laten we deze voorbeelden gebruiken om onze zelforganisatie als mensheid collectief op te pakken. Het is opnieuw de hoogste tijd voor een *conversation of mankind* die activistisch van toon is, die om doen gaat evenzeer als om praten, die om samenleven en samenleren gaat. Want het beeld van de mens als een onafhankelijk en zelfstandig individu dat schrijft en leest, domineert onze cultuur nog veel te veel en dat heeft in het domein van de duurzaamheid, van de klimaatcrisis, tot een enorm ‘knowledge-action gap’ geleid. (Kollmuss & Agyeman 2002)

Met zo’n 44 Europese collega’s heb ik het initiatief genomen om daadwerkelijk, samenlevend en samenlerend, een activistische *conversation of mankind* te voeren. Gedreven door de klimaaturgentie streven wij naar het oprichten van een groot aantal *Schools of Transformative Climate Action* verspreid over heel Europa. (Kulmala & Neuvonen et.al. 2021) Deze scholen zullen de duurzaamheidstransformatie in het onderwijs versnellen en burgers mondiger maken door in heel Europa hubs voor klimaatstudies en klimaatactie te introduceren. We willen in co-creatielabs educatieve activiteiten ondernemen en interdisciplinaire, intergenerationele innovatie mogelijk maken. We willen studenten, burgers, wetenschappers, ondernemers en andere belanghebbenden bij elkaar brengen. Dit initiatief onderstreept hoe complex menselijke zelf-organisatie is. Ik kan het niet alleen. *Echt niet*. Gelukkig hoef ik het niet alleen. Dat geeft hoop, hoop voorbij dit artikel, voorbij deze, uiteindelijk gemakkelijke, machteloze woorden. Het zou mooi zijn als wij elkaar binnenkort eens zouden kunnen ontmoeten in een *School of Transformative Climate Action* bij ons in de buurt. We zouden er ook samen een kunnen opzetten.

Jan Bransen is hoogleraar Filosofie van de Gedragswetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Literatuur

- Arendt, H. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- Badiou, A. *In Praise of Love*. London: Profile Books, 2012.
- Bickle, J. Multiple Realizability, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/multiple-realizability/>>. 2020.
- Brandom, R. *Making It Explicit: Reasoning, Representing, and Discursive Commitment*. Harvard: Harvard University Press, 1994.
- Bransen, J. "Learning to act, *Symposion*". *Theoretical and applied inquiries in philosophy and social sciences*, 3 (2016) 1, 11-35.
- Bransen, J. "Where? Me? Indeterminacy and Ambiguity in Human Motivation", in: Katharina Bauer, Somogy Varga & Corinna Mieth (eds.), *Dimensions of Practical Necessity. "Here I stand. I Can Do No Other."* London: Palgrave MacMillan, 2017.
- Cassirer, E. *Philosophie der symbolischen Formen. Teil 1. Die Sprache*. Berlin: Bruno Cassirer Verlag, 1923.
- Coen, D.R. Scientists for the people. *Aeon.co*. <https://aeon.co/essays/why-the-finest-minds-in-1930s-europe-believed-in-public-engagement> 2021.
- Deacon, T.W. *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*. London: Penguin, 1997.
- Dewey, J. *Experience and Nature*, Chicago: Open Court Publishing, 1925.
- Di Paolo, E.A. "Autopoiesis, adaptivity, teleology, agency", *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 4 (2005) 429–452.
- Elhacham, E., Ben-Uri, L., Grozovski, J. et al. "Global human-made mass exceeds all living biomass", *Nature* 588 (2020) 442–444.
- Frankfurt, H. *Taking Ourselves Seriously and Getting It Right*. Stanford: Stanford University Press, 2006.
- Gibson, K.R. and Ingold, T. *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Hacking, I. *Why Does Language Matter to Philosophy?* Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Heidegger, M. *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemeyer, 1927.
- Heras-Escribano, M. *The Philosophy of Affordances*. London: Palgrave Macmillan, 2019.
- Honneth, A. *Reification: A New Look at an Old Idea*. The Tanner Lectures with commentaries by Judith Butler, Raymond Geuss and Jonathan Lear. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Kant, I. "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?". Berlin: *Berlinische Monatsschrift*, 1784. (Nederlandse vertaling: *Kant. Wat is verlichting? En andere essays*, Amsterdam: Boom, 2020)
- Kenneally, C. *The First Word: The Search for the Origins of Language*. London: Penguin, 2008.

- Kollmuss, A., & Agyeman, J. "Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?", *Environmental Education Research*, 8 (2002) 3, 239–260.
- Korsgaard, C. *Self-Constitution: Agency, Identity, and Integrity*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Kulmala, M., Neuvonen, A., et.al. *School of Transformative Climate Action*. Horizon 2020 Proposal for Building a low-carbon, climate resilient future: Research and innovation in support of the European Green Deal, 2021.
- Lilti, A. *The World of the Salons: Sociability and Worldliness in Eighteenth-Century Paris*. Oxford University Press, 2014.
- Maturana, H. R. and Varela, F. J. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Boston Studies in the Philosophy of Science, Vol. 42. Dordrecht: D. Reidel, 1980.
- Mead, G.H. *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press, 1934.
- Merleau-Ponty, M. *Phénoménologie de la perception*. Paris: Gallimard, 1945 (Nederlandse vertaling: *Fenomenologie van de waarneming*, Uitgeverij Boom, 2009).
- Metz, T. "Ubuntu and the value of self-expression in the mass media", *Communicatio*, 41 (2015) 3, 388–403.
- Mkhize, N. "Ubuntu and harmony", in *Persons in community: African ethics in a global culture*, ed. R. Nicolson, 35–44. Pietermaritzburg: University of KwaZulu-Natal Press, 2008.
- Rorty, R (ed.), *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*. Chicago: University of Chicago Press, 1967.
- Sartre J.-P. *L'être et le néant : Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris: Gallimard, 1943.
- Varela, F. J. "Patterns of life: Intertwining identity and cognition", *Brain and Cognition* 34 (1997) 72–87.
- Wittgenstein, L. *Philosophical Investigations*. London: Macmillan, 1953.